

Följ med på en historisk vandring i Torsby

av Siwert Cromvall och Annika Cromvall

I flera hundra år har människor bott och varit verksamma i vårt vackra Torsby. Hur lång tid tillbaka det bott människor här är svårt att veta, då det inte finns så många källor som bekräftar traktens historiska ursprung.

Den gamla stavningen Thorisby är från 1323 och det är ett årtal vi kan lita på. Det året fick nämligen ägarna Sigvidius och Rangvaldius de Thorisby en betalningspåminnelse från Rom angående den s.k. peterspenningen.

Nybyggaranda i gammal kulturbyggd

Torsby är beläget på Värmdö cirka 2 km från Hemmesta centrum och ca 9 km från Gustavsberg. Området består i huvudsak av enfamiljshus av vilka drygt hälften är permanentbodda. Under senare år har det skett en inflyttning, många med barn och ungdomar. Sommarstugorna byggs om och villor tillkommer. Ett planlagt område täcker delen öster om väg 274 samt en mindre del på den västra sidan. I övrigt saknar Torsby detaljplan.

I området finns också en handelsträdgård

Här finns natur- och kulturminnen att utforska

Bredvid bäcken i Soläng finns det en isgryta med en diameter på 80 cm. En vikingagrav är belägen bara några få meter från bäcken som gränsar mot Hemmesta torp i sydväst.

Det finns två milstolpar från 1700-talet. Den ena står i Solängsbacken, $3\frac{1}{4}$ mil från Stockholm och den andra på Torsbyvägen vid Stadsvall, ca $3\frac{1}{2}$ mil från huvudstaden. Texten lyder: "Värmdö Skeppslag lät resa denna sten". En gammal svensk mil var 10 688 meter eller 36 000 fot. Sträckan mellan milstenarna är alltså 172 meter längre än idag.

Alla våra milstolpar blev renoverade under 1990-talet. Materialet är trä, järn eller sten. Värmdö socken hade nio stolpar, varav åtta är kvar. Den nionde, 3-mila stenen stod i Hemmesta och såldes till Skansen på 1910-talet.

Vid Kulan växer Torsbys största ek. Den är 560 cm i omkrets i brösthöjd. Eken mättes för några år sedan.

Vikingarna färdades genom Torsby

Det är svårt att få fram hur gammalt Torsby är, eftersom det inte finns så många fullständiga historiska dokument. Det var först då Sverige kristnades i början av 1100-talet och de första kyrkorna kom till, som skrivandet kom igång. Det var tack vare

påvarna i Rom som vi via kyrkan fick en nerskriven historia. Värmdö kyrka invigdes i början på 1300-talet. Det var en påvlig avlat att alla gårdar, kloster och kyrkor skulle betala skatt till Rom eftersom kristendomen hade införts i Sverige.

Torsby tillhörde säkert ledungsväsendet (kortfattad betydelse: ett led av båtar som bevakade kusterna, d.v.s. en särskild krigsflotta vilken betalades av markägarna och var med och betalade kostnader för skepp och folk). Torsby kan vara bildat redan under vikingatiden men under ett annat namn men på samma plats. Från den här tiden finns inget bevarat när det gäller ortsnamn etc.

En förklaring till detta kan vara att det under fem sekler (från början av 1300-talet och till slutet av 1800-talet) varit många ägare till gården. Samtliga ägare till Torsby gård var frälsemän och en nyordning inrättades först 1856 då Carl Johan Dahlberg tog över gården och bedrev lant- och skogsbruk m m.

Blomstrande verksamheter av olika slag

Vi tar en promenad från sydväst och går norrut. Vid Soläng har vi idag den enda kvarvarande handelsträdgården i området. Här fanns en gång sju trädgårdsmästerier.

En gång låg det ett gammalt fisketorp vid Hemmesta träsk. Tegelnora är en idyll där vikingaleden slutade en gång i tiden. Tidigare fanns här ett litet tegelbruk, rester finns kvar i form av en jordhög.

Vikingaleden gick från Galleviken vid Brevik längs de små sjöarna till Tuna och Nora gård förbi Nolsund över Hemmesta träsk och ut i Torsbyfjärden och sen vidare in i Stockholm.

Hit kom år 1807 mamsell Johanna Sofia Drake. Hon var en sann humanist och bildade en skola för fattiga och föräldralösa barn i Värmdö socken. Med hjälp från församlingen tog hon bara en riksdaler i veckan för undervisning och skolmat. Detta ledde år 1848 till att Värmdö bildade fasta skolor. Efter ytterligare några år kom Karl Jansson som kallades "Kalle Jan". Han fiskade och höll några kor och andra husdjur. Hur det gick ihop är svårt att förstå. Men fisk fanns i fjärden och skärgårdsbåtarna gick varje dag.

Uppe på backrönet har vi en busshållplats, Sjövägen. Under 1900-talets första hälft fanns här en lanthandel på vänster sida och på höger sida en pressbyråkiosk med vänthall för buss, linje 15. Det var de gula bussarnas tid. Här var samhällets träffpunkt under 1900-talet och är det nog fortfarande för en del boende i Torsby. Pressbyrån är numera utbytt, enligt nutidens sed, till en kiosk med gatukök och pizzeria med öl- och vinrättigheter.

Med båt eller hästskjuts

tog man sig fram innan vägarna byggdes

Från början fanns i Torsbytrakten bara stigar och kontakterna mellan gårdarna skedde på enklaste vis. När skjutsväsendet förstatligats och bönderna ålades att "hålla väg" utefter sina

ägor blev det bättre ordning. Nu kunde samfärdsmedel bedrivas mellan gårdarna. Kyrkan låg dock inte alltid mitt i byn. På Värmdö hade så gott som alla möjlighet att ta båten till kyrkan och andra mål.

Den äldsta vägsträckan är den mellan kyrkan och Hemmesta straxt intill vägskalet. Därifrån gick vägarna i krokar från torpen, utefter sjökanten in på rågången, och upp till nuvarande Sjövägen. Strax efter nedfarten till Torsbyvägen, tog vägen en sväng till vänster över gärdet, över den lilla kullen mitt i åkern och fram till Torsby lada (som står kvar än idag). Därefter går vägen som idag, fram till Kulan och sen vänster ner till Dragede, och upp för backen till Nysved.

Kalvandövägen kom till 1914 (den finns inte med på kartan från 1852) med sträckan Torsby gård, utefter skogen och fram till Kalvandö gård. Topografin med höga berg medgav inte någon annan vägsträckning på den tiden.

I Torsby har vi 28 vägar, alla byggda under åren efter 1937. Värmdövägen byggdes dock under senare delen av 1950-talet.

Automobilens genombrott krävde bilvägar

Direktör Josef Sachs, skapare av Nordiska Kompaniet och ägare av Lillsved, tröttnade på de långsamma skärgårdsbåtarna. Därför begärde han år 1914 tillstånd att få framföra sin nyinköpta automobil genom rågången från Hemmesta torp, (nuvarande väg 274) och backen upp till Sjövägen. Men bönderna sa nej med motiveringen att vägsträckan var obefintlig och alltför krokig. Kommunalnämnden, dåvarande Värmdö kommun, gav ändå tillstånd. Fortsättningsvis fick direktör Sachs lämna bilen vid Nyvarp och därifrån ta hästskjuts till Lillsved.

Det var mycket skrivande innan det blev klart med besiktningen av vägsträckan och vi får tacka inspektör Thåström och nämndeman Skeppström för att det blev biltrafik.

Livet förr och nu på Torsby holme

På en gammal strandkarta från 1700-talet kallas Torsby holme för Frostholmen. Det arkivmaterial som finns är från 1870-talet. Torsby holme tillhörde Torsby gård, med några kortvariga undantag, under så gott som alla sekel.

Skomakare Erik Lindman (f.1828) och hans hustru Louisa tyckte att det var en lämpligt att bo på holmen med tanke på deras yrkesutövning och att det var billig bostad. En gesäll vid namn Jonas Hedvall (f.1837) hjälpte till med tillverkningen och leverans av skor runt om i bygden. Skomakarparet fick tre barn, Hilda (f.1861), Gustav Ivar (f.1876) och Hulda Gunilla (f.1878). De hade ett fosterbarn Carl Edv. Olsson. (f.1870) som fick hjälpa till med diverse arbeten.

Uppgifter i husförhörslängden bodde även Carl Johan Plomgren (f.1818) med hustru Eva Albertina Sofia Lennqvist (f. 1857).

Hur försörjningen fungerade för de boende på holmen kan man bara ana. Troligen blev det dagligen mycket spring och rodd över till fastlandet.

Svinfarm på holmen

Den första avsöndringen från Torsby gård 1:2 skedde 1904. Då köpte en källarmästare C A Carlsson holmen. Han sålde rätt snart gården till en kollega i branschen vid namn G A Palm som ägde flera restauranger i stan. Han lät bygga ett långt svinhus dit han transporterade massvis med svin. Som mest hade han 400 svin på holmen. Tanken var att förse sig och sina kollegor med billigt fläsk.

Ytterligare ett par hus byggdes, vilka finns kvar än idag. I ett av dem bodde G A Palm själv. Ett par svinskötare anställdes att sköta verksamheten, och de bodde också på holmen. De slaktade och sände iväg färskt fläsk, styckat och förpackat med skärgårdsbåten Tor. Med samma båt anlände ett par gånger i veckan köksavfall från de egna och kollegornas krogar, samt från Rindö och garnisonerna Kustartilleriet-K1 och gamla Vaxholms grenadjärregemente (lades ner 1926). Man kan undra vad passagerarna tyckte om den färden.

Det var andra tider då, men det var återvinning då med. Verksamheten gick dock allt sämre. Några anställda beväringar blev också suspenderade i tjänsten då de hade utnyttjat försvarets båtar.

”Typerna” firade semester på Torsby holme

År 1918 sålde Palm åter sin del av holmen till nye ägaren av Torsby gård, kolimportör Georg Lavén. Han i sin tur sålde marken till Typografiska förbundet som använde det stora bostads huset till semesterhem för sina medlemmar. Under den här tiden var det vanligt med bara en veckas semester.

”Typerna”, som de kallades, lät bygga om svingården till kägelbana och pensionatsrum. Man kan undra om de fick bort svinlukten... Dessutom hade de en rotunda för dans. Det var en livlig semestervecka med spel, bad, mat och dryck.

Föreningen sålde i sin tur Torsby holme till en barnkoloni. Det blev problem på grund av att barnen hade bristande simkunskaper och inte kunde bada i det djupa vattnet. Verksamheten upphörde därför endast efter ett par år. Marken såldes då, 1937, tillbaka till Torsby gård som då ägdes av Dr Lanke. Resterande delar av holmen ägs sedan 1908 av några privatpersoner.

Torsby holme blir sommarstugeparadis

Sedan 1937 är holmen delad i 13 fastigheter med allmänningar mitt på holmen och de tre uddarna. Båtbryggan är numera borta och även väntkuren. Det fanns en lite rälsbit från ”svintiden” som också är borta.

Det finns flera profiler som bott på holmen.

Mästerboxaren och grosshandlaren Oskar Ågren var en. Han bjöd alla barn på godis vid midsommarfirandet under 1970-1980-talen. Herrarna bjöds på drink ur gallon butelj i sjöboden. Sjökapten Sigurd Heiler var en annan känd öbo. Han var anställd vid Sjömanshemmets sjukvårdsklinik som sakkunnig, hade åtta-tio papegojor i sitt hus på holmen. Även i hans hus lär det ha serverats drink till de för honom bekanta som var ute på isen och åkte skridskor, promenerade eller fiskade.

Torsby gård värd ett besök

Efter besöket på holmen kommer vi till Torsby gård som är vackert beläget vid Torsbyfjärden. Gården var enligt det gamla sättet att räkna, två mantal (mantal: en gammal enhet för jordtaxering), ett frälsegods. Frälsegods betalade ingen skatt, däremot höll man med krigsfolk. Motsatsen var skattebonde vilken betalade skatt. Egendomen består till stora delar av berg och dalar och en mindre del av ängar och jordbruksmark. Så ser det ut än idag med den skillnaden att all mark är uppdelad i ca.320 tomter eller fastigheter. Uppdelningen gjordes 1920 och 1937. Gårdens areal är idag endast avsedd för gårdens anställda.

En gård med anor

Torsby gård har en lång lista av ägare. Den förste ägaren som vi känner till, var Sigvidius och Ragnvaldus de Thorisby anno 1323. Sedan kommer en lång tid utan någon ägarförteckning. I år 1552 års fräselängd hörde Torsby under Ulf Henriksson (Bååt Snakenborg) till Norrnäs.

År 1854 var Carl Johan Dahlberg en vanlig skattebonde, ägare. Han byggde de flesta husen på gården, rationaliserade lantbruket och deltog i socknens alla angelägenheter. Han var kyrkvård, var med i fullmäktige och rotebonde, m m. Han var gift med Charlotta och tillsammans hade de fyra barn. De hade ett 20-tal drängar och pigor vilka alla bodde runt gården. Carl Dahlberg var även under den här tiden, år 1856 ägare av Eflinge gård. Vi vet att Torsby gård var självförsörjande med totalt 200 hektar skog, höga berg, ängar och åkrar. Dessutom fanns det träsk och så kallade slyängar, där korna betade, skogar med vida djur, ett rikt fågelliv och gott om fisk och sjöfågel i Torsbyfjärden. Allt detta bidrog till försörjningen. Carl Dahlberg dog år 1898. I brandstodsförteckningen den 27 januari 1899 efter ägoskiftet fanns det ladugård, stall, fårhus, vagns- och redskapslider, hönshus, hölada, tvättstuga och slöjdbod.

Änkan sålde gården till koldirektören George Lavén som rev den gamla huvudbyggnaden och byggde den nuvarande år 1918. Han var inte så intresserad av lantbruk, så successivt minskade driften. Han hade andra intressen. Han var redare och ägde rederiet Stockholm-Wermdö Torbolaget samt Laven`s Kolimportbolag AB, med kontor inne i Stockholm där han hade många anställda. Hans stora insats för bygden var att

hugga ner massor av skog. Tanken var att få bränsle till båtarna och till stadsbefolkningen. Men virket låg och ruttnade. Kriget tog slut och det blev ingen affär. Eller också var det felspekulation.

Det blev sedan många ägare i en följd av år. År 1932 ville dåvarande ägaren sälja gården för att driva pensionat, men så blev det inte.

Tomtbolaget Stockholm med omnejd AB sålde år 1937 resterande tomter till sommarstugor. Dessa finns delvis kvar än idag med skillnaden att fler och fler bebos av fastboende villaägare.

Torsby gård blir hemmet för omsorg

Doktor Lanke med sin driftiga hustru Elfie Ekman-Lanke startade år 1937 ett arbetarhem för utvecklingsstörda män. Under många år drevs hemmet i harmoni med övriga Torsbybor.

Fru Ekman-Lange dog 1986, och sedan dess har verksamheten fortsatt av hennes systerdotter Ingela Wihlborg. Där vårdas idag människor med psykiska funktionshinder.

Båtsmanstorp vid Kulan brann ner

Den äldsta vägen i Torsby är vid Kulan. Förr låg här ett båtsmanstorp, vilket brann ner 1918. Grunden finns kvar vid Sandviksvägen.

Båtsmännen tillhörde krigsmakten. Indelningsverket som Carl XI instiftade på 1600-talet fungerade i 200 år. Det betydde en värvad krigsmakt med tre vapenslag: soldater, ryttare och båtsmän. De senare fick på statliga villkor ett båtsmanstorp nära sjön i skärgården. Den siste båtsmannen Johan G Engström född 1863, antogs 1885. Han avvek från sin tjänst 1893. Hade det varit ett antal år tidigare hade han dömts till strängt straff, men 1887 beslöt riksdagen att alla båtsmän skulle entledigas. Hela indelningsverket (dvs. båtsmän, soldater och ryttare skulle vara avvecklat 1901). Men vår Johan Engström föredrog ett fortsatt liv i flottan, vilket var ett hårt liv på den tiden. Han flyttade till Kungsholms församling enligt kyrkoboken. Den förste båtsmannen på torpet registrerades 1713. Därefter bodde elva båtsmän där.

Det hölls ting på Kulans krog intill Dragudden

Bredvid båtsmanstorp ligger Kulans torp och brygga. Det fanns två Kulan, stora och lilla. Namnet Kulan har inte gått att tolka. Flera försök har gjorts men inte övertygat ortnamnsforskare. Att det varit bostad där beror i första hand på att den gamla vikingaleden som gick från Kanholmsfjärden, Boda, Sund och över Prästfjärden och låglandet vid Dragede (betyder helt enkelt, dragning av båten) till Draguddden och ut i Torsbyfjärden.

Här i trakten fann en person en så kallad spännbuckla på 1920-talet och lämnade in den till Historiska museet och fick en hittelön på fem kronor. Spännbucklor användes av vikingakvinnor som skärpspänne.

Rotebönder bodde i gårdarna intill Kulan och en av dem var Carl J Åkerström. Att det bott människor i trakten vittnar behovet av krog i området .

Kulans krog är mycket omtalad. Där hölls det ting under åren 1744 till 1785 av den anledningen att tingshuset ej var tillgängligt. Byggnaden som finns där idag uppfördes på 1800-talet. Kulans krog lades dock ner 1856 efter det att prosten Zielfelt hade predikat i kyrkan om det tilltagande fylleriet i bygden.

Frälsningsarmen köpte Dragudden och byggde till med en egen ångbåtsbrygga. Huset som finns kvar byggdes av trädgårdsmästare Björnin. Förr fanns det flera trädgårdsmästerier där. Draguddens handelsträdgård var i bruk till 1956.

I huvudsak tillhörde fastigheterna Torsby gård under de senaste seklerna. De olika ägarna insåg fördelen med Kulans läge intill farleden och båtbyggen.

Skärgårdsbåtarna trafikerade Kulans brygga

Bryggen uppfördes i början av 1800-talet i samband med att båttrafiken kom igång 1857. Ångbåten Torsbyfjärd trafikerade bryggen 1875 och följdes av Torbåtarna fram till 1947, då båttrafiken upphörde till Kulans brygga.

Idag är bryggen inte användbar eftersom rost och erosion förstört stommen, och är nu avstängd för all båttrafik. Den duger till kastfiske, men även fiskbeståndet har minskat märkbart i fjärden under de senaste åren.

En turlista från 1934 med ångfartyget Tor säger oss att, från Karl XII:s Torg trafikerades varje dag, under sommaren, 43 bryggor. De tre bryggorna i Torsbyfjärden var Kulan, Gården och Holmen. Uppgifterna kommer från rederiet AB Stockholm – Wermdö.

Efter en grundstötning juni 1948 på Ängsholmen gick Torbolaget i konkurs. Tor III reparerades och bolaget såldes till Waxholmsbolaget. Trafiken upphörde därmed på bryggorna i Torsbyfjärden. Om detta och om skärgårdsbåtarna finns det en del litteratur (tex. S/S Blidösund: skärgårdens sista koleldade ångbåt författare Jens Linder/Blidösundsbolaget).

Då inga båtar fanns att ta sig ut till Torsby blev det att åka med de gula bussarna. Från Borgmästargatan på södermalm gick linje 15 ut till Torsby och 1971 blev de röda. Nu för tiden tar det ca.40 minuter att åka buss från Slussen till Torsby. Passagerartrafiken ökar och turtätheten anpassas till dagens växande behov.

Ta en tur ut till Torsby. Stig av bussen vid någon av busshållplatserna, Soläng, Sjövägen, Torsby, Kulan eller Stadswall. Upplev den vackra naturen och känn samtidigt historiens vindslag.

Källor:

- Torsby tomtägarförenings medlemsblad.

- Sveriges medeltid, Uppsala 1985
- Axel Qvist bok om Värmdö Skeppslag 1947
- Vallentuna -kalendariet- Riksarkivet 1197
- Diverse andra källor såsom kartor, ritningar och kyrkliga dokument.
- Gamla kartor: Före 1852 finns det inga detaljerade kartor. En karta från 1910 är den bästa av de äldre.
- Peder Geddas sjökort från 1695 är det äldsta, men sjökort är ej att betrakta som karta.